

Research Paper

A comparative study of the morphology of Persian fairy tales based on Vladimir Propp's Model

Parvin Gholamhosseini^{1*}, Ali Heydari²

¹ PhD graduate and postdoctoral researcher, Department of Persian Language and Literature, Lorestan University, Lorestan, Iran.

² Full Professor, Department of Persian Language and Literature, Lorestan University, Lorestan, Iran.

<https://doi.org/10.22034/scart.2025.142478.1628>

Received: November 6, 2024

Accepted: April 1, 2025

Available Online: May 31, 2025

Keywords: Structural linguistics, morphology, Propp, Russian fairy Tales.

Abstract

Through literature and storytelling, one can discern some of the prevailing thoughts in human societies, understand existing perspectives, and the process of their evolution. At the same time, the ideas and dreams of the past are the foundation of today's cultures. For this reason, to attain the accumulated experiences of the ancestors and to trace the growth and development of human societies and their literary works, it is necessary to scientifically examine stories and folklore. Given the assumption that stories and folklore assist us in this important task, structural analysis and classification of them help us understand how they have evolved. In recent years, experts have attempted with various approaches to collect, study, and classify stories and folklore. One of those who employed a distinctive method in the study of stories was Vladimir Propp (1895-1970), a Russian folklorist. He believed that in classifying stories, they should be studied precisely. Then, based on the elements extracted from the subject, they should be analyzed, rather than imposing something externally on the subject. He also believed that the study of stories should utilize other methods from empirical sciences (which are precise and reproducible). The present study, emphasizing Propp's structuralist theory, seeks to examine the existence or non-existence of a general narrative structure in a selection of Persian fairy tales, and to evaluate the effectiveness or ineffectiveness of Propp's theory in explaining the narrative structures of these tales and the degree of their conformity with the aforementioned morphological model. In this research, three fairy tales from the Bakhtiari region in Persian are examined based on Vladimir Propp's structural model of fairy tales, and the specific functions of each story are identified. The findings indicate that the dominant patterns in these tales differ in some cases from the patterns in Russian fairy tales; Propp's model is derived from the study of Russian stories and differs, in parts, from the governing patterns in tales of other nations, including Bakhtiari fairy tales. Many of the functions present in Russian fairy tales are absent in Bakhtiari stories, and conversely, some functions found in Bakhtiari fairy tales—such as attention to spirituality, superstitions, and mythology—do not have a place in Propp's model.

Gholamhosseini, P., & Heydari, A. (2025). A comparative study of the morphology of Persian fairy tales based on Vladimir Propp's Model. *Sociology of Culture and Art*, 7 (3), 54-66.

Corresponding author: Parvin Gholamhosseini

Address: Postdoctoral researcher at Lorestan University, PhD graduate of Shahrekord University. Iran.

Email: Parvin2012gh@yahoo.com

Extended Abstract

1- Introduction

Propp, a Russian theorist who brought a fundamental transformation to the study of folktales with his book "Morphology of the Folktale," defines a tale as follows: an expansion and development that begins with "evil" or "lack and need" and "through passing intermediary functions leads to marriage [...] or to other functions" which "are used as the conclusion and ending of the tale" (Propp, 2007: 183). The structure of a tale differs from the structures of other literary genres such as novels, short stories, or anecdotes. In fact, tales include numerous fixed and variable elements that form all tales. This implies that many themes and motifs are found in tales from various cultures, such as characters like kings, princes, heroes, demons, dragons, etc., or subjects such as courtship, love, betrayal of the master, arduous and impossible quests, restoration, deceptive marriages, kingship, and princes in disguise, etc. The structure of tales is symbolic like myths, and it is notable that most tale symbols are similar across different nations (see Heydari & Fathollahi, 2011: 46). Shamisa, referring to the structure of tales, considers the cause-and-effect relationships present in the literary genre of tales to be simpler than in other literary genres (Shamisa, 2008: 205). The present research with the following objectives—scientific classification of a selection of Bakhtiari folktales based on Vladimir Propp's morphology; achieving the general structure and morphological diagram of fairy tales; examining the extent of adaptation or non-adaptation of Bakhtiari folktales to Propp's pattern; and studying the sequence of functions of the aforementioned tales to extract a base model—has been conducted. Considering the advancement of science and the expansion of official languages, folk tales are being increasingly forgotten. Nowadays, one of the reasons for the fading of folk tales and legends is the misconception that these tales are mere superstitions. Therefore, through precise and scientific study of these tales (folk tales and legends), one can unveil their hidden mysteries. This research attempts to analyze Bakhtiari tales and legends through Propp's morphological method. Many studies so far have focused solely on the formal conformity of Propp's model with a tale or diverse collections of tales (which may not belong to a single specific "type") or even complex modern stories that do not follow chronological time sequences. Thus, the necessity and significance of this research arise to address this gap in morphological studies.

Researchers aim to answer the following questions during the study:

-Is Propp's method in the morphology of folktales applicable to other folktales beyond those Propp studied?

-What are the relationships (similarities and differences) between the functions and characters of Iranian Persian folktales and those in Propp's morphology?

-What are the prominent features of the Bakhtiari Persian fairy tales in terms of function sequence, and how do they differ from the folktales Propp examined?

The assumptions considered by the authors are as follows:

-Bakhtiari fairy tales are compatible with Propp's morphological model.

-The elements, characters, and functions in these tales largely follow the rules indicated by Propp.

-The sequence of functions in the aforementioned tales does not significantly differ from the tales examined by Propp.

2- Methods

This study is descriptive-analytical research with a qualitative approach. For this research, three tales from the collection of Bakhtiari fairy tales in Persian were purposively selected. The research data were collected through written tales. Data analysis was conducted based on Vladimir Propp's structural model, in such a way that each tale was divided into specific functions, and its narrative structure was examined and interpreted with emphasis on the sequence and position of these functions. Accordingly, the functions of each tale were identified, and their role in shaping the overall structure of the story was analyzed. This analytical process was carried out using structural content analysis and a comparative approach to evaluate the similarities and differences between the structure of Bakhtiari tales and Propp's model.

3- Findings

In the tale "Gohar Abrisham and the daughter of the Fairy King," a notable function is the wedding, similar to Russian fairy tales. The story includes the paired functions M (a difficult task) and N (completion of that task). A recurring theme in many Bakhtiari tales, including this one, is the presence of an evil demon representing corruption and opposing fairies. The tale "Haft Daghroon" features the paired functions H (hero's struggle with the villain) and I (victory over the villain), aligning well with Propp's model. It begins with a command and its violation, followed by sequences of villainy, need, temptation, and hero's triumph consistent with Propp's theory. The tale "Naneh Mahi" presents common Bakhtiari motifs but has fewer narrative functions than Propp's model and sometimes deviates in function order. It shares similarities with Russian tales in starting with a command and encountering evil acts,

ultimately ending with a marriage, despite the hero's hardships. Analysis of these tales reveals the presence of functions like superstition, absent in Propp's morphology, thus suggesting the addition of a new function (e.g., Kh for superstition). The story of "Gohar Abrisham" illustrates this through a demonic enchantment. Differences also include the function of suicide, present in the Persian tale but not in Propp's framework. Some Proppian functions, like branding, are missing from these tales.

4- Discussion & Conclusion

One notable function in the tale of "Gohar Abrisham and the daughter of the Fairy King" is the wedding, which also resembles those found in Russian fairy tales. The narrator/author sweetens the audience's taste by a joyful and pleasant ending. This tale contains the paired functions M-N (M = a difficult task or mission, and N = the successful completion of the task or solving a difficult problem). A characteristic feature of this tale, also seen in many Bakhtiari fairy tales, is the evil demon symbolizing corruption and its opposition to the fairies. The tale "Haft Daghroon" belongs to the category containing the paired functions H-I (H = hero's struggle with the villain, and I = victory over the villain). The functions of this story mostly align with Propp's pattern. As seen in the analysis of the functions, the tale begins with a command or interdiction followed by its violation. Subsequently, the patterns of villainy, lack and need, deceptive temptations, and the hero's victory occur, which are consistent with Propp's theory.

The content and theme of the tale "Naneh Mahi" are among the frequently used motifs in Bakhtiari tales. The number of functions in this tale is much fewer than those in Propp's morphology. Moreover, the sequence of functions sometimes does not conform to Propp's model. Among the similarities with Russian fairy tales is the beginning of the story with a command and its execution. Then, the tale encounters villainous actions. Finally, despite enduring many hardships, the hero's story ends with the marriage function. In "Naneh Mahi," the number of functions is significantly fewer than in the other two tales. Notably, Propp himself believed that since his study was limited to analyzing only one hundred fairy tales, it is possible that new types of functions

could be discovered in other tales (Ashrafi et al., 2015: 40).

The analysis of the tales "Gohar Abrisham and the daughter of the Fairy King," "Haft Daghroon," and "Naneh Mahi" based on Vladimir Propp's morphology reveals that some functions such as superstitions appear in these tales. These functions do not have any place in Propp's functions, thus a new function, for example function Kh (superstition), can be proposed for them. The application of this function can be seen in "Gohar Abrisham and the daughter of the Fairy King," where the girl is enchanted by a demon. Another difference between the functions in Propp's model (Russian fairy tales) and those in Persian tales is the function of "suicide," which appears in the mentioned tale, where the demon (villain) dies by his own hand—a function not used in Propp's morphology. Conversely, some functions such as branding, which appear in Propp's model, are not found in any of these three tales.

Considering the analysis of the motifs and themes of the aforementioned tales, one can note the extent of adherence to myths and legends, which correlates with the widespread mythology among the Bakhtiari people. Other distinctive features of these tales include the prominent presence of superstitions and misconceptions such as belief in demons, enchantments, fairies, magic, and so forth.

5- Funding

This work is based upon research funded by Iran National Science Foundation (INSF) under Project No. 4033478

6- Authors' Contributions

This article is extracted from the postdoctoral project entitled "Morphology of Bakhtiari Tales and Legends (Based on Vladimir Propp's Model)," for which the second author is responsible.

7- Conflict of Interests

According to the authors, the present article has no conflict of interest.

مطالعه تطبیقی ریخت‌شناسی قصه‌های پریان فارسی بر اساس الگوی ولادیمیر پراپ

پروین غلامحسینی^{۱*}، علی حیدری^۲

۱. دانش‌آموخته دکتری و پژوهشگر پسادکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه لرستان، لرستان، ایران.

۲. استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه لرستان، لرستان، ایران.

 <https://doi.org/10.22034/scart.2025.142478.1628>

چکیده

ولادیمیر پراپ معتقد بود در طبقه‌بندی قصه‌ها باید آن‌ها را از طریق استخراج عناصر محوری شان مطالعه کرد، نه این‌که از بیرون چیزی بر این متون تحمیل نمود. در مطالعه قصه‌ها همچنین باید از دیگر روش‌های علوم تجربی، که قابلیت تکرار و کاربردی دقیق دارند، استفاده کرد. پژوهش حاضر با تأکید بر نظریه ساخت‌گرایی پراپ، به دنبال تحلیل ساختار روایی کلی در گزیده‌ای از قصه‌های پریان به زبان فارسی و توضیح کارآمدی یا ناکارآمدی نظریه پراپ در تبیین ساختارهای روایی این قصه‌ها و میزان انطباق آنها با الگوی ریخت‌شناسی مذکور است. در این پژوهش سه قصه مربوط به پریان بختیاری به زبان فارسی، بر اساس الگوی ساختاری قصه‌های پریان پراپ بررسی می‌شوند و خویشکاری‌های هر قصه مشخص می‌گردد. یافته‌های به دست آمده نشانگر آن است که الگوهای حاکم بر این قصه‌ها در برخی موارد با الگوی قصه‌های پریان روسی متفاوت است؛ الگوی پراپ برآمده از بررسی قصه‌های روسی است و با الگوی حاکم بر قصه‌های ملل دیگر، از جمله قصه‌های بختیاری در بخش‌هایی متفاوت است. بسیاری از خویشکاری‌های موجود در قصه‌های پریان روسی در قصه‌های بختیاری، و متقابلاً برخی از خویشکاری‌های موجود در قصه‌های پریان بختیاری از جمله توجه به معنویات، خرافات و اساطیر در الگوی پراپ جایگاهی ندارند.

تاریخ دریافت: ۱۶ آبان ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۲ فروردین ۱۴۰۴

تاریخ انتشار: ۱۰ خرداد ۱۴۰۴

واژه‌های کلیدی: زبان‌شناسی ساخت‌گرا،

ریخت‌شناسی، پراپ، قصه‌های پریان.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

استناد: غلامحسینی، پروین؛ حیدری، علی (۱۴۰۴). مطالعه تطبیقی ریخت‌شناسی قصه‌های پریان فارسی بر اساس الگوی ولادیمیر پراپ. جامعه-

شناسی فرهنگ و هنر، ۷ (۳)، ۵۴-۶۶.

* نویسنده مسئول: پروین غلامحسینی

نشانی: دانش‌آموخته دکتری و پژوهشگر پسادکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه لرستان، لرستان، ایران.

پست الکترونیکی: Parvin2012gh@yahoo.com

۱- مقدمه و بیان مسئله

پراپ، نظریه‌پرداز روسی، که با کتاب خود ریخت‌شناسی قصه‌های پریان تحولی اساسی در مطالعه قصه پدید آورد، قصه را این‌گونه تعریف می‌کند: بسط و تطوری که از «شرارت» یا «کمبود و نیاز» آغاز می‌گردد و «با گذشت از خویش‌کاری‌های میانجی به ازدواج [...] یا به خویش‌کاری‌های دیگری» می‌انجامد که «به عنوان سرانجام و خاتمه قصه به کار گرفته شده است» (پراپ، ۱۳۸۶: ۱۸۳). ساختار قصه متفاوت از ساختار انواع ادبی‌ای همچون رمان، داستان کوتاه و یا حکایت است. در واقع قصه عناصر ثابت و متغیر فراوانی دارد که شکل‌دهنده تمامی قصه‌هاست. بدین معنا که می‌توان عنوان‌ها، موضوع‌ها و مضامین متعدد مختلفی را یافت که در بسیاری از قصه‌های ملل مختلف ذکر شده‌اند. عناوینی مانند شاه، شاهزاده، قهرمان، دیو، اژدها و غیره، یا موضوعاتی همچون خواستگاری، عشق، خیانت به ارباب، جست‌وجوی چیزی سخت و غیرممکن، بازگردانی، ازدواج‌های تقلبی، شاهی و شاهزادگی در لباس‌های مبدل و غیره در قصه‌ها دیده می‌شود. ساختار قصه همانند اسطوره نمادین است و قابل توجه است که غالب نمادهای قصه در ملل مختلف یکسان است (حیدری و فتح‌اللهی، ۱۳۹۰: ۴۶). شمیسا در اشاره به ساختار قصه روابط علت و معلولی موجود میان نوع ادبی قصه را نسبت به دیگر انواع ادبی ساده دانسته است (شمیسا، ۱۳۸۷: ۲۰۵). پژوهش حاضر با این اهداف - رده‌بندی علمی گزیده‌ای از قصه‌های پریان بختیاری بر اساس ریخت‌شناسی ولادیمیر پراپ؛ دستیابی به ساختار کلی و نمودار ریخت‌شناسی قصه‌های پریان؛ بررسی چگونگی تطبیق یا عدم تطبیق ساختار قصه‌های پریان مرتبط با قوم بختیاری با الگوی پراپ و بررسی توالی کارکردهای قصه‌های مذکور برای دست یافتن به یک الگوی پایه - انجام پذیرفته است. با توجه به پیشرفت علم و گسترش زبان رسمی، قصه‌های عامیانه روز به روز به دست فراموشی سپرده می‌شوند. امروزه یکی از دلایل فراموشی قصه‌ها و افسانه‌های عامیانه، پندار نادرست در مورد خرافه بودن این قصه‌هاست. از این رو با مطالعه دقیق و علمی این قصه‌ها (قصه‌ها و افسانه‌های عامیانه) می‌توان به راز و رمز نهفته در این آثار پی برد. در این پژوهش سعی می‌شود قصه‌ها و افسانه‌های بختیاری با روش ریخت‌شناسی پراپ مورد بررسی و تحلیل قرار گیرند. در بسیاری از پژوهش‌های انجام شده پژوهشگران فقط در پی مطابقت صوری الگوی پراپ با قصه یا مجموعه‌ای از قصه‌های متنوع (قصه‌هایی که داخل در یک «نوع» خاص نیستند) یا حتی داستان‌های پیچیده امروزی که اصلاً از خط زمانی تقویمی پیروی نمی‌کنند، بوده‌اند. بنابراین آنچه ضرورت و اهمیت این پژوهش را ایجاب می‌کند، رفع این خلل در پژوهش‌های ریخت‌شناسی است.

پژوهشگران سعی دارند در روند پژوهش به این سئوالات پاسخ دهند: آیا شیوه پراپ در ریخت‌شناسی قصه‌های پریان قابل اجرا درباره دیگر قصه‌های پریان است؟ خویشکاری و شخصیت‌های قصه‌های پریان به زبان فارسی چه ارتباطی (تفاوت‌ها و شباهت‌هایی) با ریخت‌شناسی قصه‌های پریان پراپ دارند؟ و ویژگی‌های برجسته و مهم قصه‌های پریان فارسی بختیاری از نظر ترتیب حضور کارکردها و تفاوت آن با قصه‌های مورد بررسی پراپ چیست؟ مفروضات مدنظر نویسندگان از این قرارند: قصه‌های پریان بختیاری با الگوی ریخت‌شناسی پراپ قابل انطباق است؛ اجزاء شخصیت‌ها و عملکردها در این قصه‌ها از قواعد مورد اشاره پراپ تا حد زیادی پیروی می‌کند؛ توالی کارکردها در قصه‌های نامبرده تفاوت چندانی با قصه‌های مورد بررسی پراپ ندارد.

۲- پیشینه پژوهش

۲-۱- پیشینه تجربی

پیشینه به کارگیری الگوی پراپ در ایران تقریباً به بیش از ده سال پیش بازمی‌گردد و در طی این سال‌ها تحقیقات بسیاری در زمینه ریخت‌شناسی قصه‌ها، داستان‌ها و افسانه‌های فارسی، کردی، لری و آذربایجانی انجام شده است؛ که برخی از آن‌ها در مجلات علمی پژوهشی به چاپ رسیده‌اند؛ اینک به معرفی برخی از این مطالعات و جستارها - در زمینه ساختارگرایی و ریخت‌شناسی پراپ - پرداخته می‌شود:

صدری و عصمتی (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «ریخت‌شناسی خواب‌نگاره‌های شاهنامه تهماسبی بر اساس نظریه پراپ»، خواب‌نگاره‌های شاهنامه تهماسبی را مورد بررسی ریخت‌شناسانه قرار داده است. لذا این سؤال را طرح کرده است؛ عناصر

سازنده نگاره‌های شاهنامه تمهاسبی در بازتولید موضوع خواب و رؤیا چه کارکرد و خویشکاری دارند؟ این تحقیق از زاویه‌ای نو به موضوعی که تا کنون مورد توجه قرار نگرفته، پرداخته است.

سجادی مطلق (۱۳۹۵) در پژوهشی تحت عنوان «ریخت‌شناسی قصه‌های شفاهی آذربایجان بر اساس نظریه پراپ» سی قصه از قصه‌های شفاهی آذربایجان شرقی و غربی را ریخت‌شناسی کرده است. نگارندگان با بررسی قصه‌های موجود در این اثر دریافت‌اند که هیچ کدام از این سی قصه شباهتی با افسانه‌ها و قصه‌های لری ندارند.

دهقانین، نوروزی و پارسانسب (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «ریخت‌شناسی قصه‌های قشقایی براساس نظریه ساختگرایی» به بررسی ده قصه از قصه‌های شفاهی و مکتوب ایل قشقایی براساس خویشکاری‌های خدیش پرداخته‌اند.

رنجبر و غفوری (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «ریخت‌شناسی قصه‌های ایرانی با تمرکز بر نقش زن و قصه‌های منطقه آذربایجان» به بررسی الگوی پراپ در صد قصه از شهرهای آذربایجان شرقی و غربی، اردبیل و زنجان، پرداخته‌اند. در این مقاله تنها به یک عنصر از نظریه پراپ یعنی قهرمان زن قصه توجه کرده‌اند و دیگر عناصر ریخت‌شناسی در این قصه‌ها بررسی نشده است. از دیگر پژوهش‌هایی که به قصه‌ها و داستان‌های فارسی پرداخته‌اند می‌توان به مواردی مانند: مقاله «ریخت‌شناسی قصه‌های غزلیات عطار» (۱۳۹۳)، تحلیل ساختاری قصه‌های کتاب گل به صنوبر چه کرد بر اساس نظریه ولادیمیر پراپ اثر سلیمی (۱۳۹۱)، کتاب بوطیقای قصه در غزلیات شمس اثر علی گراوند (۱۳۸۸)؛ ریخت‌شناسی مجموعه دو جلدی قصه‌های صبحی اثر گوهری بخشایش (۱۳۸۸)، ریخت‌شناسی افسانه‌های جادویی ایران اثر خدیش (۱۳۸۷) و «ریخت‌شناسی هزار و یکشب» اثر خراسانی (۱۳۸۴) اشاره کرد.

از جمله ایرادهایی که در بسیاری از پژوهش‌های انجام‌شده به چشم می‌خورد این است که پژوهش‌گران، الگوی ریخت‌شناسی پراپ را تنها در یک داستان یا یک قصه بررسی کرده‌اند؛ مانند «ریخت‌شناسی قصه حضرت موسی در قرآن کریم براساس نظریه ولادیمیر پراپ» از بلاوی، خضری و شیخیانی (۱۳۹۶)، «بررسی ریخت‌شناسانه داستان ضحاک بر اساس نظریه ولادیمیر پراپ» اثر تندکی و استاجی (۱۳۹۴)، «ریخت‌شناسی هفتخوان رستم از شاهنامه فردوسی بر اساس نظریه ولادیمیر پراپ» نوشته فرضی و فحیمی فاریابی (۱۳۹۲)، «تحلیل ریخت‌شناسی داستان سیاوش بر اساس نظریه ولادیمیر پراپ» از رمشکی و استاجی (۱۳۹۲) و ... در حالی که در ریخت‌شناسی باید مجموعه‌ای از قصه‌ها بررسی شود تا بتوان الگویی ساختاری برای قصه‌های هر زبان و منطقه‌ای به دست آورد؛ چنان‌که خود پراپ نیز الگوی مورد بحث را از بررسی صد قصه استخراج کرده است و معتقد است در قصه‌های پریان دیگر نیز همین الگوها حاکم است (ر.ک: پراپ، ۱۳۸۶: ۵۷).

از آنجا که هیچ تحقیق جامعی بر قصه‌های پریان فارسی بختیاری صورت نگرفته است، پژوهشگران برای جبران این خلأ پژوهشی و به منظور ارائه الگویی در تحلیل روایی و ساختاری این قصه‌ها به انجام این پژوهش پرداخته‌اند.

۲-۲: ملاحظات نظری

قصه واژه‌ای عربی است که از زمان آشنایی ایرانیان با زبان عربی وارد زبان فارسی شده است. واژه «قصه» (مصدر نوع) معنایی چندگانه دارد. در قرآن کریم قصه به معنای داستانی واقعی است و در مقابل «اساطیرالاولین» که به معنی خرافه‌ها و افسانه‌های بی‌بنیاد و غیر واقعی است قرار گرفته است؛ در زبان فارسی نیز غالباً قصه در معنای داستانی که زمانی واقعی بوده است به کار رفته است (حق‌شناس و جباری، ۱۳۸۱: ۱۹۲-۱۹۳). شمیسا در تقسیم‌بندی انواع ادبی قصه را به عنوان دسته‌ای جداگانه از داستان در نظر نگرفته است. وی داستان‌ها را روایتی جدید از یک قصه قبلی می‌داند (شمیسا، ۱۳۸۷: ۲۰۶). اصطلاح قصه در زبان آلمانی در معنای قصه پریان و در زبان انگلیسی و فرانسوی یعنی افسانه پریان است (برونو، ۱۳۸۴: ۴۵). میرصادقی آثاری را که بیشتر بر حوادث خارق‌العاده تأکید می‌کنند تا اموری واقعی (همانند تحول و تکوین انسان‌ها و شخصیت‌ها) قصه به شمار می‌آورد (میرصادقی، ۱۳۸۵: ۲۲).

ریخت‌شناسی

واژه ریخت‌شناسی به معنای «بررسی ریخت‌هاست» (پراپ، ۱۳۸۶: ۱۷). این اصطلاح در زیست‌شناسی به معنای «بررسی و شناخت اجزای تشکیل‌دهنده گیاه و ارتباط آن‌ها با یکدیگر و به کل گیاه» است (همان: ۱۷). تودوروف روایت را دارای سه واحد می‌داند: «دو نوع اول، سازه‌هایی تحلیلی هستند و نوع سوم، به صورت تجربی حاصل می‌شود. این سه نوع عبارتند از: گزاره، پی‌رفت و متن» (تودوروف، ۱۳۷۹: ۸۶ به نقل از مالمیر، ۱۴۰۳: ۱۰۱). در حالی که در ریخت‌شناسی که اولین بار ولادیمیر پراپ، نظریه‌پرداز معروف روسی، در سال ۱۹۲۷ م. در بررسی قصه‌های پریان از آن استفاده کرد. ریخت‌شناسی رویکردی ساختارگرایانه است که عناصر بنیادین روایت را شناسایی می‌کند، عناصری که سازه‌های اصلی ساختمان روایت شمرده می‌شوند و اجزای فرعی برپایه آن‌ها گسترش می‌یابند (همان: ۴۹). بنابر تحلیل پراپ تمامی قصه‌های عامیانه یا قصه‌های پریان روسی بر سی و یک عنصر ثابت مبتنی هستند که به ترتیب روی می‌دهند. بر این اساس است که ریخت‌شناسی پراپ روشی در نقد ساختارگرایانه تلقی می‌شود (کالر، ۲۰۰۹: ۲۹۰-۲۹۲؛ اسکولز، ۲۰۰۰: ۹۱-۱۰۴). بدین ترتیب پراپ بر اساس این رویکرد توانست کوچکترین واحدهای سازنده قصه‌های پریان روسی را کشف و استخراج کند. وی این روش خود را ریخت‌شناسی نامید و آن را این گونه تعریف کرد: «ریخت‌شناسی توصیف قصه‌ها برپایه اجزای سازای آن‌ها و هم‌بستگی این سازه‌ها با یکدیگر و کل قصه است» (پراپ، ۱۳۸۶: ۴۹). وی نتیجه بررسی و پژوهش خود را یک سال بعد با عنوان *ریخت‌شناسی قصه‌های پریان* منتشر کرد. این کتاب سی سال بعد، در سال ۱۹۵۸ م.، زمانی که به انگلیسی ترجمه شد شهرتی جهانی یافت. بدین ترتیب، ریخت‌شناسی مورد نظر پراپ به شیوه‌ای علمی و استاندارد برای بررسی قصه‌ها در سرتاسر جهان تبدیل شد. این شیوه بدین گونه استخراج شد که پراپ برخلاف پژوهش‌های گذشتگان در مطالعه قصه‌ها اعمال شخصیت‌های قصه را مورد بررسی و تحلیل قرار داد. وی با بررسی صد قصه به ساختاری یکسان و مشابه در قصه‌های پریان این مجموعه دست یافت (رنجبر و غفوری، ۱۳۹۳: ۵۰)، بدین گونه که وحدت ساختاری موجود در قصه‌های بررسی‌شده بر ثبات بافت اعمال قصه دلالت داشت. پراپ به خویش‌کاری‌ها یا کارهای اشخاص قصه که در قصه انجام می‌دهند توجه کرد (پراپ، ۱۳۸۶: ۷). او ساختار واحد قصه‌های مورد نظر را متشکل از ۳۱ خویشکاری دانست که میان کنش‌گران هفت حوزه عمل تقسیم می‌شود (همان: ۵۳-۵۴).

خویشکاری

خویشکاری‌ها عنصر اصلی و ثابت قصه‌ها هستند و آنچه تغییر می‌کند نحوه انجام گرفتن آن‌ها، ویژگی‌های فردی کنش‌گران و ... است (پراپ، ۱۳۸۶: ۵۰)؛ کارهای ثابتی که قهرمان قصه انجام می‌دهد، همچون سفر کردن، خویشکاری نامیده می‌شود؛ یعنی این کارهای ثابت یا همان خویشکاری‌ها را شخصیت‌های مختلفی - که البته قهرمان قصه هستند - انجام می‌دهند. «خویشکاری یعنی عمل شخصیتی از اشخاص قصه که از نقطه نظر اهمیتی که در جریان عملیات قصه دارد، تعریف می‌شود» (همان: ۵۳). از نظر پراپ، هر قصه به طریق اولی ترکیبی از واحدهای کوچک‌تری است که او اسم‌شان را «کارکرد» می‌گذارد. مطالعه گسترده او نشان داد که در قصه‌های پریان مجموعاً سی و یک کارکرد وجود دارند که در هر داستانی به یک شکل معین تکرار می‌شوند. نکته مهم در مورد تکرار این کارکردها این بود که حتی ترتیب آن‌ها هم تغییر نمی‌کند. او نتیجه گرفت داستان‌های به ظاهر آ متفاوت، از زیرساخت‌های مشترکی برخوردارند (پاینده، ۱۳۹۸: ۲۰۶).

برحسب اصطلاحات نظریه ساختارگرایی می‌توانیم بگوییم کارکردهای سی و یک‌گانه‌ای که پراپ کشف کرد، لانگ قصه‌های پریان را تشکیل می‌دهند و هر قصه منفردی حکم پارولی را دارد که بر مبنای این لانگ قابل فهم است. با تحلیل هر قصه‌ای می‌توانیم ببینیم که آن قصه ترکیبی از این سی و یک کارکرد را به نمایش می‌گذارد. البته این بدان معنا نیست که هر قصه‌ای لزوماً همه این کارکردها را شامل می‌شود. چه بسا در قصه‌ای فقط برخی از این کارکردها به چشم بخورند. اما توالی کارکردها همیشه ثابت است. در پژوهش حاضر گزیده‌ای از قصه‌های پریان (۳ قصه) نوشته داریوش رحمانیان مورد بررسی قرار گرفته است تا ساختار نهایی موجود در این قصه‌ها، نمایان شود و رده‌بندی آن به صورت علمی نشان داده شود. نویسندگان بر این فرضیه تأکید دارند که ساختارها و الگوهای مشخص و معینی بر این مجموعه قصه‌ها حاکم است و آن‌ها را شکل می‌دهد. با این

حال، این نکته نیز مورد توجه قرار گرفته است که الگوهای حاکم بر این قصه‌ها ممکن است با الگوهای قصه‌های پریان روسی تفاوت‌هایی داشته باشند؛ به عبارت دیگر، الگوی ریخت‌شناسی پراپ که مبتنی بر تحلیل قصه‌های پریان روسی است، ممکن است در برخی عناصر و ساختارها با الگوهای حاکم بر قصه‌های دیگر فرهنگ‌ها، از جمله قصه‌های ایرانی، تفاوت داشته باشد. این تفاوت‌ها می‌تواند ناشی از تمایزهای فرهنگی، تاریخی و ساختاری هر جامعه در زمینه شکل‌گیری روایات فولکلوریک باشد. مثلاً امکان دارد در برخی از این قصه‌ها توالی خویشکاری‌ها مطابق الگوی پراپ نباشد، یا برخی از خویشکاری‌های مورد نظر پراپ در این قصه‌ها وجود نداشته باشد یا حتی بتوان به وجود خویشکاری‌های جدیدی در این قصه‌ها دست یافت.

آشنایی با الگوی «پراپ»

پراپ یکی از مشهورترین قصه‌شناسانی است که مکتب جدیدی در تحلیل قصه‌ها خلق کرد. روش پراپ علی‌رغم کاستی‌های بسیار، مورد توجه جدی قصه‌شناسان قرار گرفت و نقدهای دیگران نتوانست از محبوبیت و کارایی آن چیزی بکاهد. به اعتقاد ما تلاش پراپ با الگوی روش‌مندش تا حد زیادی قصه را از حجاب و غبار کهنگی بیرون کشید و باب چرخه تحقیقات گسترده را بر روی آن گشود. اینک به تفصیل و تحلیل الگوی ایشان پرداخته می‌شود. پراپ از مطالعه صد قصه پریان اصول و قواعدی را استخراج کرد که به شرح زیر است:

۱. غیبت (β)؛ ۲. قهرمان قصه از کاری نپوشد (نهی= γ^1)؛ (دستور یا فرمان= γ^2)؛ ۳. نپوشد (نقض می‌شود) (نقض نهی= δ^1)؛ (انجام دادن دستور یا فرمان= δ^2)؛ خبرگیری (E)؛ ۵. شریک اطلاعات لازم در مورد قربانیش به دست می‌آورد (خبردهی = S)؛ ۶. اغواهای فریب‌کارانه شریک¹؛ به کار بردن وسایل جادویی به وسیله شریک²؛ صورت‌های دیگر فریفتن و واداشتن³؛ ۷. قربانی فریب می‌خورد، و لذا ناآگاهانه به دشمن خود کمک می‌کند (هم‌دستی= θ)؛ ۸. الف. شریک به یکی از اعضای خانواده صدمه یا جراحی وارد می‌سازد (شرارت=A)؛ ۹. مصیبت یا نیاز غلنی می‌شود از قهرمان قصه درخواست و یا به او فرمان داده می‌شود که اقدام کند و... (میانجی‌گری، رویداد ربط دهنده=B)؛ ۱۰. راضی شدن به مقابله (مقابله آغازین =C)؛ ۱۱. عزیمت قهرمان از خانه (عزیمت= \uparrow)؛ ۱۲. قهرمان آزمایش می‌شود مورد پرسش قرار می‌گیرد، مورد حمله واقع می‌شود، برای این که وسیله جادویی یا یاریگری را دریافت کند (نخستین خویشکاری بخشنده =D)؛ ۱۳. قهرمان در برابر کارهای بخشنده آینده واکنش نشان می‌دهد (واکنش قهرمان=E)؛ ۱۴. قهرمان اختیار استفاده از یک عامل جادو را به دست می‌آورد (تدارک یا دریافت شیء جادو=F)؛ ۱۵. قهرمان به مکان چیزی که در جستجوی آن است انتقال داده می‌شود یا راهنمایی می‌شود (انتقال مکانی میان دو سرزمین، راهنمایی =G)؛ ۱۶. قهرمان و شریک به نبرد تن به تن می‌پردازند (کشمکش=H)؛ ۱۷. قهرمان را داغ می‌کنند (داغ کردن نشان گذاشتن=j)؛ ۱۸. شریک شکست می‌خورد (پیروزی =I)؛ ۱۹. بدبختی یا مصیبت یا کمبود آغاز قصه التیام می‌پذیرد (التیام=K)؛ ۲۰. قهرمان باز می‌گردد (بازگشت =l)؛ ۲۱. قهرمان تعقیب می‌شود (تعقیب، دنبال کردن=pr)؛ ۲۲. رهایی قهرمان از شر تعقیب‌کننده (رهایی=RS)؛ ۲۳. قهرمان ناشناخته به خانه یا سرزمین دیگر می‌رسد (رسیدن به ناشناختگی =O)؛ ۲۴. قهرمان دروغینی ادعاهای بی‌پایه می‌کند (ادعاهای بی‌پایه =L)؛ ۲۵. انجام دادن کار دشواری از قهرمان خواسته می‌شود (کار دشوار=M)؛ ۲۶. مأموریت انجام می‌گیرد و مشکل حل می‌شود (حل مسأله =N)؛ ۲۷. قهرمان شناخته می‌شود (شناختن=Q)؛ ۲۸. قهرمان دروغین یا شریک رسوا می‌شود (رسوایی: EX)؛ ۲۹. قهرمان شکل و ظاهر جدیدی پیدا می‌کند (تغییر شکل=T)؛ ۲۹. شریک مجازات می‌شود (مجازات =U)؛ ۳۱. قهرمان عروسی می‌کند و بر تخت پادشاهی می‌نشیند (عروسی=W).

۳- روش پژوهش

این مطالعه از نوع پژوهش توصیفی-تحلیلی و با رویکرد کیفی است. برای انجام پژوهش، سه قصه از مجموعه قصه‌های پریان بختیاری به زبان فارسی به صورت هدفمند انتخاب شدند. داده‌های پژوهش از طریق قصه‌های مکتوب جمع‌آوری گردید. تحلیل داده‌ها بر اساس الگوی ساختاری ولادیمیر پراپ صورت گرفت، به نحوی که هر قصه به خویشکاری‌های مشخص تقسیم‌بندی و غلامحسینی، پروین؛ حیدری، علی (۱۴۰۴). مطالعه تطبیقی ریخت‌شناسی قصه‌های پریان فارسی بر اساس الگوی ولادیمیر پراپ. جامعه‌شناسی فرهنگ

ساختار روایت آن با تأکید بر توالی و جایگاه این توابع مورد بررسی و تفسیر قرار گرفت. به این ترتیب، خویشکاری‌های هر قصه شناسایی و نقش آن‌ها در شکل‌دهی ساختار کلی داستان تحلیل شد. این فرآیند تحلیل، با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای ساختاری و رویکرد تطبیقی انجام شد تا ارتباط و تفاوت‌ها میان ساختار قصه‌های بختیاری و الگوی پراپ مورد ارزیابی قرار گیرد.

۴- تحلیل یافته‌ها

چنان‌که پیش‌تر اشاره گردید، الگوی تحلیل شده توسط پراپ به صراحت تنها به صد قصه پریان مربوط می‌شود که خود مبتنی بر نمونه‌های محدود و به ویژه در حوزه قصه‌های پریان روس است. به همین دلیل، پژوهش حاضر قصه‌های پریان و مواردی که به‌طور مستقیم به مسائل پریان مرتبط‌اند را از منظر این الگو مورد بررسی قرار داده است، در حالی که سایر گونه‌های قصه، از جمله قصه‌های طنزآمیز، تاریخی و غیره، مورد تحلیل قرار نگرفته‌اند. این تفکیک به منظور جلوگیری از تحمیل نادرست و ناهمگن الگوی پراپ، که متناسب با ساختار خاص قصه‌های پریان است، بر ژانرهای متفاوت صورت گرفته است. به عبارت دیگر، به‌رغم این‌که الگوی از پیش طراحی‌شده پراپ با برخی قصه‌های مورد بررسی سازگاری دارد، اما همان‌طور که در ادامه نشان داده خواهد شد، در برخی موارد خاص حتی با برخی از قصه‌های پریان بومی نیز تطابق کامل را ندارد. بنابراین، اعمال این الگو نیازمند دقت و ملاحظه‌گری فراوان است تا از تعمیم‌های نادرست و کاهش دقت علمی جلوگیری شود. اینک به تحلیل گزیده‌ای از قصه‌های پریان به زبان فارسی - قصه گوهر ابریشم و دخترشاه پریان، ننه‌ماهی و هفت دختر - پرداخته می‌شود.

۵-۱. ریخت‌شناسی قصه گوهر ابریشم و دختر شاه پریان

یکی بود یکی نبود، پادشاهی بود هفت تا زن داشت اما بچه نداشت. یک روز خود را توی آینه دید ناراحت شد، گفت: «دارم پیر می‌شوم اما هیچ بچه ندارم که جانشینم شود» (وضعیت آغازین = a). وزیر دید شاه ناراحت است پرسید: «چرا ناراحتی؟» (خبرگیری = E). گفت: «چرا نباشم؟ من دارم پیر می‌شوم. اما بچه ندارم» (خبردهی = S). وزیر رفت و رمال‌باشی را آورد (اغواهای فریب‌کارانه = η^2). به کار بردن وسایل جادویی به وسیله شیرین. رمال‌باشی رمل انداخت (قربانی فریب می‌خورد = θ^{2-3} : قهرمان به استفاده از وسایل جادویی واکنش نشان می‌دهد؛ برای این‌که کار شیرین آسان شود). دید که توی طالع پادشاه یک دختر گاپون است و دو تا بچه! به پادشاه گفت: «اگر می‌خواهی بچه‌دار شوی باید با دختر گاپون عروسی کنی!» (کمبود و نیاز = a^6 : کمبود به شکل‌های دیگر). شاه گفت: «من چطور با دختر گاپون عروسی کنم؟ من کجا گاپون کجا؟» رمال گفت: «ای شاه این دیگر دست من نیست طالع تو همین است!» (میانجی‌گری، رویداد ربط دهنده = B). شاه رفت و با دختر گاپون عروسی کرد (هم‌دستی = θ^1 : قربانی به همه اغواگری‌های شیرین تسلیم می‌شود). نه ماه و نه روز گذشت تا دختر گاپون دو تا بچه زائید یک دختر و یک پسر. هفت تا زن پادشاه دیدند که با آمدن این بچه‌ها شاه آن‌ها را بیرون می‌کند گفتند چه کنیم چه نکنیم؟ (اغواهای فریب‌کارانه شیرین = η^3 : صورت‌های دیگر فریفتن و واداشتن). یکیشان گفت: «راهش این است که بچه‌ها را سر به نیست کنیم (شرارت = A^7 : سبب ناپدید شدن)؛ و به جای آن‌ها دو تا توله سگ بگذاریم». قبول کردند و تا کسی حواسش نبود بچه‌ها را بردند گذاشتند توی یک صندوق و ول کردند توی آب. به جای آن‌ها دو تا توله سگ گذاشتند کنار زائو! (شرارت = A^{12} : جایگزین کردن دروغین). شاه که آمد گفتند: «زنت به جای آدم دو تا توله سگ زائیده!». شاه ناراحت شد و دختر گاپون را کرد بیرون (هم‌دستی = θ^1 : قربانی به همه اغواگری‌های شیرین تسلیم می‌شود). با خواری و خفت.

اما صندوق بچه‌ها رفت تا آن پائین‌ترها. یک ماهیگیری آن‌ها را از آب گرفت. بچه‌ها را برد و بزرگ کرد (نخستین خویشکاری بخشنده = D). اسم پسر را گذاشت شاه بخت و اسم دختر را گذاشت ماه بخت. یک روزی که شاه بخت رفته بود مدرسه، با یکی حرفش شد. آن یکی به شاه بخت گفت: «برو، تو که پسر ماهیگیر نیستی، ماهیگیر تو و خواهرت را از توی آب گرفته...!» شاه بخت هم گریه افتاد و برگشت خانه. به ماهیگیر گفت: «مرا ببر همان‌جا که از آب گرفته‌ای (عزیمت قهرمان از خانه = \uparrow). می‌خواهم بروم دنبال بخت» (غیبت = β^3 : غیبت یا رفتن جوانتران). ماهیگیر او را برداشت برد کنار رود (انجام دادن

دستور یا فرمان²δ=). شاه‌بخت هم نشست همان جا شب تا صبح. دم دمای صبح نگاه کرد دید آب سرخ شد و پشت هر هم گوهر می‌آید! دست دراز کرد و گوهرها را از آب گرفت و برد بازار (نخستین خویشتکاری بخشند¹⁰D: به قهرمان وسایل جادویی برای مبادله و تعویض با چیزی عرضه می‌شود). قیمت کرد، گفتند: «اینها گوهر ابریشم است مال شاه پریان هیچ کس نمی‌تواند این‌ها را بخرد از بس گران است».

خبر دادند به شاه (خبردهی²S: هر شکل دیگری از خبرگیری، پاسخی مطابق با خود به وجود می‌آورد). گوهر ابریشم‌ها را از شاه بخت گرفت و گفت: «این‌ها را از کجا آورده‌ای؟» (خبرگیری³E: خبرگیری به وسیله اشخاص دیگر). گفت: «از فلان جا!» گفت: «باید بروی یک کیسه پر از اینها بیاوری!» (دستور یا فرمان²γ=). شاه بخت راه افتاد آمد کنار رود (انجام دادن دستور یا فرمان²δ=). راه را گرفت آمد رو به بالا. آمد تا رسید به یک قلعه. دید آب از زیر دیوار قلعه می‌جوشد. یواش رفت داخل دید بله روی تخت دختری را سربریده‌اند و خونش می‌چکد توی آب. رفت و گوشه‌ای قایم شد تا شب (خبرگیری²S: صورت وارونه یا هر شکل دیگری از خبرگیری، پاسخی مطابق با خود به وجود می‌آورد). شب که شد دید دیوی تنوره‌کشان از آسمان آمد زمین و چوبی را که کنار تخت بود، برداشت و زد به دختر؛ او را زنده کرد! (اغواهای فریب‌کارانه¹η: به کار بردن وسایل جادویی به وسیله شریر). بعد هم هی التماس کرد به دختر که بیا و مرا به غلامی انتخاب کن (دستور یا فرمان²γ=). اما دختر قبول نمی‌کرد (نهی¹γ=). شب تا صبح دیو التماس کرد و دختر راه نیامد. صبح که شد دیو دوباره دختر را سربرید و تنوره کشید و پرید و رفت (شرارت⁶A: مثله و ناقص‌الاندام کردن). شاه بخت یواش آمد بیرون. رفت جلو و چوب را برداشت و زد به دختر (قهرمان اختیار استفاده از یک عامل جادو را به دست می‌آورد: تدارک یا دریافت شیء جادو⁵F: عامل جادویی تصادفی به دست قهرمان می‌رسد). زنده شد (نخستین خویشتکاری بخشنده³D: شخص در حال مرگی یا مرده‌ای درخواست می‌کند که کارهایی برای او انجام داده شود). شاه بخت را که دید ترسید. گفت ای جوان کیستی و چطوری به اینجا آمده‌ای؟ (خبرگیری³E: خبرگیری به وسیله اشخاص دیگر). شاه بخت قصه‌اش را از اول تا آخر تعریف کرد (خبردهی²S: هر شکل از خبرگیری، پاسخی مطابق با خود به وجود می‌آورد). دختر گفت: «من دختر شاه پریان هستم. این قلعه هم مال همان نره دیو است که دیدی. او عاشق من شده و یک روز که توی کاخ بودم مرا دزدید و آورد اینجا طلسم کرد. حالا هم همان‌طور که دیدی هر شب می‌آید و تا صبح التماس می‌کند که زنش بشوم و من قبول نمی‌کنم او هم برای اینکه من درنروم سرم را می‌برد و می‌گذارد اینجا. آن گوهر ابریشم‌ها هم از خون من است که توی آب می‌چکد!» (خبردهی²S: هر شکل دیگری از خبرگیری، پاسخی مطابق با خود به وجود می‌آورد). شاه بخت گفت: «امشب که دیو آمد و التماس کرد تو بگو من می‌پذیرم به یک شرط. می‌گوید به چه شرطی؟ تو بگو به شرط اینکه شیشه عمرت را نشانم بدهی!» شاه بخت این را گفت و سر دختر را دوباره برید و رفت یک گوشه‌ای قایم شد. شب که شد دیو آمد و دختر را زنده کرد و شروع کرد به التماس کردن. دختر شاه پریان هم گفت: «اگر می‌خواهی با تو عروسی کنم اول بگو شیشه عمرت کجاست؟» (کمبود و نیاز⁴a: نیاز به شیشه عمر یا عشق). دیو نگفت. دختر شاه پریان عشوه کرد ناز کرد دل دیو را نرم کرد گولش زد و زیر زبانش را کشید (قهرمان در برابر کارهای بخشنده آینده واکنش نشان می‌دهد (واکنش قهرمان¹E: قهرمان از عهده آزمون بر می‌آید). دیو گفت: «شیشه عمر من توی شکم ماهی سرخ است توی رودخانه!» فردا صبح دیو سر دختر را برید و رفت. شاه بخت آمد دختر را زنده کرد و جای شیشه عمر دیو را پرسید و رفت آن را درآورد (واکنش قهرمان⁷E: قهرمان کارها و خدمات دیگری انجام می‌دهد). یکمرتبه دیو حاضر شد و نعره کشید: «ای آدمیزاد شیر خام خورده کوزه را به من بده و الا...». هنوز حرف دیو تمام نشده بود که شاه بخت شیشه عمر او را کوفت زمین. دیو هم دود شد و رفت هوا (واکنش قهرمان⁹E: قهرمان دشمنش را سرکوب می‌کند). شاه بخت با دختر شاه پریان و گوهر ابریشم‌هایی که جمع کرده بود رفت به کاخ شاه (قهرمان باز می‌گردد= بازگشت: ↓). گوهر ابریشم‌ها را داد به او. شاه گفت حالا که این پسر اینقدر نترس است بگذار یک کار دیگر از او بخواهم. این بود که گفت: «برو برای من گل قهقهه را بیاور (دستور یا فرمان²γ=) همچنین خویشتکاری (کار دشوار^M: انجام دادن کار دشواری از قهرمان خواسته می‌شود). شاه بخت آمد پیش دختر شاه پریان و قصه را گفت. دختر گفت: «راه اشراق را بگیر و برو تا بررسی به کوه قاف آنجا کنار کوه یک چشمه‌ای است منتظر

بمان. هر روز تنگ غروب شش تا کفتر می‌آیند و تبدیل به دختر می‌شوند و شنا می‌کنند. یکی‌شان دختر عموی من است که وقتی می‌خندد گل از دهانش می‌ریزد. این گل‌ها را می‌گویند گل قهقهه. او وقتی آمد شنا کند یواش برو و جلدش را بردار. هر چه التماس کرد نده تا به جان علی قسم بخورد آن وقت جلدش را بده و از او گل قهقهه را بگیر و بیاور» (خبرگیری = E³: خبرگیری به وسیله اشخاص دیگر).

شاه بخت آمد بار و بنه‌اش را بست و زد به راه (عزیمت قهرمان از خانه = عزیمت: ↑). کوه به کوه رفت تا رسید به کوه قاف (قهرمان به مکان چیزی که در جستجوی آن است انتقال داده می‌شود یا راهنمایی می‌شود = انتقال مکانی میان دو سرزمین، راهنمایی: G). نشست توی کمر کوه دید شش تا کفتر آمدند روی درخت. بعد آمدند پائین و از جلد کفترها شش تا دختر درآمد که بر جمال محمد و علی صلوات یکی از یکی خوشگل تر مثل قرص قمر. لخت شدند و رفتند توی آب. شاه بخت گام به گام آمد و جلد آن یکی که از همه خوشگل تر بود برداشت. شنای دخترها که تمام شد آمدند بیرون و رفتند توی جلدشان. فقط ماند آن یکی که از همه خوشگل تر بود. او هر چه گشت جلدش را پیدا نکرد. ترسید رفت پشت درخت قایم شد. دید شاه بخت نشست روی درخت. تا او را دید گفت: «ای ملک‌شاه بخت تو کجا اینجا کجا؟ چرا جلدم را برداشتی مگر نمی‌دانی من به تو نامحرمم؟ زودی باش لباس مرا بده. ملک شاه بخت گفت: «تو اول بخند تا من هم لباست را بدهم». دختر گفت: «تو اول جلدم را بده تا من هم بخندم». اما شاه بخت نداد تا اینکه دختر به جان علی قسم خورد. قسم که خورد جلدش را داد، او هم خندید و از دهانش گل قهقهه ریخت (التیام = K³: شیء مورد جستجو با فریب و اغوا به دست آورده می‌شود). شاه بخت هم برداشت و ریخت توی کیسه و آمد به کاخ شاه (قهرمان باز می‌گردد = بازگشت: ↓). او تا گل‌ها را دید تعجب مرد به وزیر گفت وزیر این کارها از عهده پس یک ماهیگیر بر نمی‌آید حتماً کاسه‌ی زیر نیم کاسه است. برو رمال را بیاور ببینم. وزیر رفت و رمال را آورد. رمال انداخت و گفت: «این پسر شاهزاده است و خواهری هم دارد» (حل مسأله = N: مأموریت انجام می‌گیرد و مشکل حل می‌شود). شاه این را که شنید از شاه بخت پرسید و او هم قصه خودش و خواهرش را ماهیگیر را گفت. دستور دادند ماهیگیر آمد او هم قصه گرفتن صندوق را از آب تعریف کرد

شاه فهمید که شاه بخت و ماه بخت بچه‌های خودش هستند (شناختن = Q: قهرمان شناخته می‌شود)؛ آنها را آورد به کاخ و مادرشان را هم که بیرون کرده بود آورد. بعد دستور داد گیس آن هفت تا زن را بستند به دم اسب وحشی و اسب‌ها را می‌کردند توی بیابان (رسوایی = EX: قهرمان دروغین یا شریر رسوا می‌شود) همچنین خویشکاری: (مجازات = U): شریر مجازات می‌شود). بعد هفت شب و هفت روز جشن گرفتند و دختر شاه پریان را نکاح شاه بخت کردند (عروسی = W²: قهرمان ازدواج می‌کند) (رحمانیان، ۱۳۷۹: ۱۶۱-۱۶۴).

۲-۵. قصه هفت دختر

یکی بود یکی نبود. پدر بود هفت دختر داشت. دخترها یک نامادری داشتند که می‌خواست هر جور شده آنها را از خانه بیرون کند (وضعیت آغازین = a). نامادری یک روز به شوهرش گفت: «دخترها را ببر و گم و گورشان کن» (دستور یا فرمان = 2γ). او هم دخترها را جمع کرد و برد بیابان (انجام دادن دستور یا فرمان = 2δ). وقتی شب شد به آنها گفت: «همینجا بایستید و چشم‌هایتان را ببندید تا من برگردم (نهی = 1γ)؛ (دستور یا فرمان = 2γ). اگر چشم‌هایتان را باز کنید نفرین‌تان می‌کنم تا کور شوید!» دخترها چشم‌هایشان را بستند و نشستند (انجام دادن دستور یا فرمان = 2δ). اما ساعت‌ها گشت و پدرشان نیامد که نیامد. آخر دختر کوچک خسته شد و گفت: «من چشم‌هایم را باز می‌کنم (نقض نهی = 1δ: نهی نقض می‌شود) اگر هم کور شدم، بشوم، عیبی ندارد». این را گفت و چشم‌هایش را باز کرد. اما کور نشد. خواهرانش هم وقتی دیدند او کور نشد چشم‌هایشان را باز کردند (نقض نهی = 1δ: نهی نقض می‌شود). فهمیدند پدرشان آن‌ها را گم کرده (شرارت = A⁹: طرد کردن). شروع کردند به گریه. حالا گریه نکن کی بکن. آنقدر گریه کردند که از تاب و توان رفتند. آخرش خواهر بزرگ گفت: «گریه و زاری دردی را دوا نمی‌کند. اگر تا فردا هم گریه کنیم کسی به دادمان نمی‌رسد. بهتر است بگیریم و بخوابیم و فردا فکری برای نان و آبلان بکنیم». گرفتند و خوابیدند.

غلامحسینی، پروین؛ حیدری، علی (۱۴۰۴). مطالعه تطبیقی ریخت‌شناسی قصه‌های پریان فارسی بر اساس الگوی ولادیمیر پراپ. جامعه‌شناسی فرهنگ

فردا که دخترها پاشدند قرار گذاشتند که قرعه بیاندازند به نام هر کس که درآمد برود دنبال نان و آب (کمبود و نیاز= a^5 : کمبود پول یا وسیله معاش). اگر هم نان و آب پیدا نکرد سر خودش را ببرند و بخورند! قرعه زدند. درآمد به نام دختر کوچکتر رفت دنبال آب و نان (عزیمت= \uparrow). رفت تا رسید به خرابه‌ای. دید یک گرده‌ای (قرص نان) هست. آن را برداشت و برد با خواهرانش خورد (نخستین خویشکاری بخشنده =D). روز دوم قرعه درآمد به نام خواهر وسطی او هم رفت (عزیمت= \uparrow) و رفت تا به زنجیری رسید. زنجیر را گرفت و جلو رفت تا رسید به یک قلعه بزرگ (انتقال مکانی میان دو سرزمین، راهنمایی =G). داخل قلعه شد دید هفت تا جوان پیل را بسته‌لند به زنجیر. جوان‌ها به دختر گفتند: «تو کجا اینجا کجا؟» دختر گفت: «چاره‌ام (سرنوشت) مرا اینجا کشید». جوان‌ها گفتند: «زودتر راهت را بکش و برو که اینجا قلعه دیو است (نهی= \uparrow). اگر بیدار شود یک لقمه چیت می‌کند!» دختر گفت: «اگر هم برگردم خواهرانم سرم را می‌برند و می‌خورند!» (نقض نهی= δ^1). جوان‌ها گفتند: «این دیو هر آمیزادی را می‌بیند می‌گیرد و زنجیر می‌کند و هفته‌ای یک آدمیزاد می‌خورد. بعد می‌خولید تا هفته دیگر. الان هم وقت بیدارشدنش است. قرار است یکی از ما را سر ببرد و بخورد» (خبردهی= S^2 : هر شکل دیگری از خبرگیری، پاسخی مطابق با خود به وجود می‌آورد). دختر گفت: «چه کنم؟» گفتند: «این دیو یک گوسفندی دارد که او را بیدار می‌کند؛ برو قبل از اینکه دیو را بیدار کند سرش را ببر» (اغواهای فریب‌کارانه: $^3\eta$ ؛ صورت‌های دیگر فریفتن). دختر رفت و گوسفند را سر برید. بعد گفتند: «حالا پیه (چربی) گوسفند را به بدن دیو بمال و همه‌جایش را چرب کن. بقیه گوشت گوسفند را هم برای خواهرهایت ببر!» دختر همین کار را کرد و رفت. قصه دیو را هم برای آنها تعریف کرد.

دیو وقتی بیدار شد سراغ گوسفندش را گرفت! جوان‌ها به دیو گفتند: «مگر یادت رفته؟ همین دیروز آن را خوردی!» (اغواهای فریب‌کارانه: $^3\eta$ ؛ صورت‌های دیگر فریفتن). دیو گفت: «من کی آن را خوردم؟» جوان‌ها گفتند: «همین دیروز! اگر باور نداری از بدن خودت بپرس!» دیو نگاه کرد دید بدنش چرب است. عصبانی شد و خودش را قرص (محکم) زد به زمین و مرد (پیروزی= I^3 : شریک بدون جنگ و خون‌ریزی کشته می‌شود). زنجیر جوان‌ها هم پاره شد (رهایی قهرمان = RS^0 : از خطر مرگ نجات داده می‌شود) و آمدند سراغ هفت دختران. با آنها عروسی کردند (عروسی= W^2). مدتی که از عروسی آنها گذشت روزی دو تا از دخترها کنار آب نشسته بودند که دیدند پیرمردی به حال شکسته و خمیده دارد می‌آید. نزدیک‌تر که آمد دیدند پدرشان است! او را خانه بردند و لباس نو تنش کردند. شام مفصلی هم دادند (وضعیت آغازین= a). فردا هم وقتی خواست برود یک خر و یک دیگ و یک قوطی در بسته دادند به او و گفتند: «دیگ را روی آتش می‌گذاری و می‌گوئی: «دیگ بجوش پر آش و گوشت!» این را که بگوئی دیگ پر غذا می‌شود. خر را هم ببر نقل و نبات به او بده به جایش برایت طلا و جواهر ... هر وقت هم با کسی جنگت شد این قوطی را به زمین بزن و دیگر کاری نداشته باش خودش حسابش را می‌رسد» (تدارک یا دریافت شیء جادو= F^1 : عامل مستقیماً به قهرمان می‌رسد).

پیرمرد خر و دیگ و قوطی را برداشت و رفت. یک مدت که گشت یکی از همسایگانش که دید پیرمرد یکمتر به ثروتمند شد حسودی‌اش آمد (کمبود و نیاز= a^3 : کمبود اشیاء عجیب و غریب). گفت من هر طور شده باید از راز این پیرمرد سردریبیاورم (اغواهای فریب‌کارانه شریک= $^3\eta$: صورت‌های دیگر فریفتن). یک شب رفت و پشت در خانه پیرمرد نشست و به حرف‌های او و زنش گوش کرد. از قضیه دیگ و خر خبردار شد (خبرگیری= E^3 : خبرگیری شریک). فردا که شد رفت بازار یک خر و یک دیگ مثل خر و دیگ پیرمرد خرید و شب رفت آنها را دزدید و دیگ و خر خودش را گذاشت جای آنها (شرارت= A^2 : دزدیدن عامل جادویی). فردا صبح پیرمرد دیگر را روی آتش گذاشت و گفت: «دیگ بجوش پر آب و گوشت!» اما هرچه منتظر شد دید از آتش و گوشت خبری نشد که نشد. ناراحت شد و رفت سراغ خر. اما هر چه نقل و نبات داد به جای طلا لاس می‌ریزد. پیرمرد حاج و واج ماند (قربانی فریب می‌خورد، و لذا ناآگاهانه به دشمن خود کمک می‌کند (هم‌دستی= θ : قربانی به همه اغواگری‌های شریک تسلیم می‌شود). داشت فکر می‌کرد که یکمتر به صدای عرعر خر از خانه همسایه آمد! (قهرمان دروغین یا شریک رسوا می‌شود= رسوایی: EX). رفت، دید، بله، همسایه خرش را برده و نقل و نبات جلوش ریخته و دیگش را روی آتش گذاشته و می‌گوید: «دیگ بجوش پر آش و گوشت». پیرمرد آمد و قوطی را برداشت و رفت سراغ همسایه (میانجی‌گری، رویداد ربط دهنده=

⁴ B اعلان مصیبت به صورت‌های مختلف). به زبان خوش گفت دیگ و خر را بده! همسایه منکر شد. پیرمرد هم قوطی را زد زمین (کشمکش = H). یکدفعه گله گله زنبور ریخت بیرون و رفت سراغ مرد همسایه! همسایه افتاد به التماس و خر و دیگ پیرمرد را پس داد (پیروزی = I) (رحمانیان، ۱۳۷۹: ۸۶-۸۹).

۳-۵. ننه ماهی

روزی بود و روزگاری. در عهد قدیم یک دختری بود یک نامادری داشت. پدر دختر ماهیگیری می‌کرد. صبح تا غروب می‌رفت کنار رودخانه، تور می‌انداخت ماهی می‌گرفت. ماهی‌ها را درمی‌آورد به خانه. دختر می‌شست و پاک می‌کرد. پدرش آنها را به بازار می‌برد، می‌فروخت (وضعیت آغازین = a). یک روز وقتی که دختر ماهی‌ها را برد کنار آب تا پاک کند یکی از آنها که هنوز نیمه‌جانی داشت به زبان آمد و گفت: «ای دختر اگر مرا در آب بیندازی و آزاد کنی در عوض هر وقت بخواهی هر کار بخواهی می‌کنم. ای دختر جانم را به من ببخش» (دستور یا فرمان = 2γ). دختر که خیلی دل رحم بود، ماهی را ول کرد توی آب (انجام دادن دستور یا فرمان = 2δ). ماهی گفت: «حالا که این خوبی به من کردی هر وقت مرا خواستی بیا کنار آب و صدا بزن ننه ماهی، تا من بیایم» (دستور یا فرمان = 2γ). این را گفت و رفت زیر آب. یک مدتی گذشت تا اینکه یک روز که دختر رفته بود کنار آب تا ماهی‌ها را پاک کند پایش سر خورد و کفشش را آب برد. از قضای روزگار کمی پائین‌تر پسر پادشاه که با نوکر و چاکرهایش به شکار آمده بود لنگه کفش را از آب گرفت. این جریان را به فال نیک گرفت و گفت آب روشنائی است. بخت صاحب این کفش هم روشن است؛ من اگر صاحب این کفش را بگیرم بختم مثل این آب روشن می‌شود. این را گفت بعد به نوکرهایش دستور داد که بروند صاحب کفش را پیدا کنند و بیاورند (دستور یا فرمان = 2γ). نوکرها آمدند و خبر پخش شد توی آبادی. نامادری دختر که خیلی برجسس و نابکار بود تا خبر را شنید چون می‌دانست که کفش مال دختر است از زور حسودی آمد و چند جور دوا و معجون درست کرد (شرارت = A) و به خورد دختر داد (اغواهای فریب‌کارانه شریب = 3η : صورت‌های دیگر فریفتن). تا دختر دواها را خورد شکمش باد کرد و بالا آمد (هم‌دستی = θ^1 : قربانی به همه اغواگری‌های شریب تسلیم می‌شود). نامادری هم شروع کرد به جفنگ گفتنکه راستش را بگو از که حامله شده‌ای؟ هر چه دختر التماس کرد زاری کرد گریه کرد. نامادری ول نکرد و گفت باید بروی بیرون. دختر که دید آبرویش دارد می‌رود زد بیرون و رفت نشست کنار رود (عزیمت قهرمان از خانه = \hat{A}). یادش افتاد به ننه ماهی. صدا زد: «ننه ماهی! ننه ماهی!» یک کمی که گذشت ننه ماهی آمد کنار آب و گفت: «جان ننه ماهی! بگو ببینم چه شده؟» دختر هم حکایت خود را برای او گفت (کمبود و نیاز = a^2 : نیاز به یاریگر). ننه ماهی گفت: «این کاری ندارد». دمش را کشید روی شکم دختر فی‌الغور شکم دختر سالم شد (بدبختی یا مصیبت یا کمبود آغاز قصه التیام می‌پذیرد (التیام = K). بعد هم گفت: «از حالا به بعد هر وقت بخندی از دهن‌ت گل می‌ریزد و هر وقت گریه کنی از چشم‌ت مروارید می‌ریزد. راه هم که بروی از زیر پایت طلا درمی‌آید!» (قهرمان اختیار استفاده از یک عامل جادو را به دست می‌آورد = F^1 : تدارک یا دریافت شیء جادو، عامل مستقیماً به قهرمان می‌رسد). دختر خوشحال شد و خندان برگشت به خانه قهرمان باز می‌گردد (بازگشت = \downarrow). نوکرهای پسر پادشاه آمدند و کفش را امتحان کردند دیدند مال دختر است او را بردند و نکاح پسر پادشاه کردند (عروسی = W^2) (همان: ۹۴-۹۵).

۴-۵. تحلیل بن‌مایه‌های قصه‌های مذکور

یکی از روش‌های نقد و بررسی قصه‌های عامیانه، پرداختن به بن‌مایه‌ها یا موتیف‌های قصه است. پراپ معتقد است «سراسر گنجینه قصه‌های پریان را باید به عنوان زنجیره‌ای از گونه‌ها بررسی کرد و همه عناصر قصه‌ها باید نخست بالذاته و مستقل از کاربردشان در این یا آن قصه مورد تحقیق قرار گیرند. مقدار زیادی از این عناصر قابل ردیابی به واقعیت‌های کهن فرهنگی و دینی است» (پراپ، ۱۳۹۴: ۲۱۵-۲۱۶). موتیف‌های مطرح و برجسته در سه قصه مورد بررسی عبارتند از:

۱-۴-۵. قصه و اسطوره

به احتمال زیاد قصه و اسطوره از یک منبع نشأت گرفته یا به شیوه‌های مختلف از هم متأثر شده‌اند، بر حسب ظاهر قبل از کتابت اساطیر، این پیوند و در هم آمیختگی بین قصه و اسطوره ملموس‌تر بوده‌است؛ اما پس از کتابت اسطوره‌ها که پایانی بر سیر تدریجی آن‌ها بود، قصه مسیر تکامل خود را که هماهنگ شدن با نیازهای بشری و محیط‌های گوناگون بوده، طی کرده‌است؛ لذا روز به روز تفاوت بین اسطوره و قصه بیش‌تر و محسوس‌تر شده‌است. قداست و گستردگی اسطوره‌ها، ملی و قومی بودن آن‌ها و... باعث شده‌است تا قصه‌ها که محدود و در سراسر جهان تقریباً مشابه هم هستند، به حاشیه رفته و ارزش‌های تربیتی و... آن‌ها نادیده انگاشته شود.

«پراپ اسطوره را کهن‌تر از قصه پریان می‌داند، برادران گریم افسانه و قصه را چکیده اسطوره می‌دانند» (پراپ، ۱۳۷۱: ۱۲۸). بتل‌هایم معتقد است که برخی از قصه‌های برآمده از اساطیر و برخی در اساطیر ادغام شده‌اند (ر.ک: ستاری، ۱۳۴۹: ۳۱). از جمله موارد به کار رفته در قصه‌های نامبرده در این زمینه- اسطوره- می‌توان به وجود حیوانی (ماهی) که یاریگر قهرمان است. چنانچه در قصه «ننه‌ماهی» می‌بینیم، بعد از تهمت‌های نامادری به دختر و رانده شدن او از خانه، دختر به سراغ ننه ماهی رفته و از او کمک می‌جوید: صدا زد: «ننه ماهی! ننه ماهی!» یک کمی که گذشت ننه ماهی آمد کنار آب و گفت: «جان ننه ماهی! بگو بینم چه شده؟» دختر هم حکایت خود را برای او گفت. ننه ماهی گفت: «این کاری ندارد». دمش را کشید روی شکم دختر فی‌الغور شکم دختر سالم شد» (رحمانیان، ۱۳۷۹: ۹۵).

۵-۴-۲. قصه و افسانه

افسانه‌های ایرانی، بخش عظیمی از فولکور غنی ما را تشکیل می‌دهد و قرن‌هاست که زندگی و آداب و رسوم جامعه ما ایرانیان با هزاران افسانه و قصه ممزوج است. افسانه‌ها- بطور کلی- در زندگی و ادبیات هر قوم و ملتی دارای اهمیت و شایان مطالعه است. از جمله افسانه‌های مطرح شده در قصه‌های مورد بررسی، می‌توان به اعتقاد به وجود دیو و طلسم کردن اشاره کرد:

۵-۴-۱. اعتقاد به جادو، طلسم و افسونگری

افسونگری از اعتقادهای عوام است و به معنی تأثیر نهادن بر رویدادهاست که با استفاده از معجون‌ها، سرودها و یا اجرای شعائر انجام می‌شود (ر.ک: قرایی مقدم، ۱۳۸۲: ۲۴۲). شاید مدون‌ترین، کامل‌ترین و تخصصی‌ترین کتاب فارسی در این زمینه «اسرار قاسمی» واعظ کاشفی باشد؛ او در باب طلسم می‌گوید: «طلسمات علمی است که بدو دانسته می‌شود، کیفیت تمزیج قوای فاعله عالی به منفعله سافله تا فعلی غریب از آن ادث شود و آن را لیمیا می‌گویند» (حاجی خلیفه، ۱۳۰۲: ۳ به نقل از عزیزی فر، ۱۳۹۲: ۸۷). در دیگر تعاریفی که از طلسم ارائه شده با همین تعامل قوای سماوی و ارضی لحاظ شده است (حاجی خلیفه، ۱۱۱۴: ۱۴۱؛ ابن سینا، ۱۳۳۱: ۳۰؛ ابن خلدون، ۱۳۸۸: ۱۰۳۹). واژه طلسم برگرفته از واژه یونانی «طلسماس» است و آن عبارت است از نوشته‌ای با علائم اخترشناسی یا دیگر علائم جادویی یا شیئی است که چنان نوشته‌هایی بر آن باشد، بخصوص اشیائی را گویند که بر آنها اشکالی از صور فلکی یا دایره‌البروج و تصاویری از جانوران به عنوان ترفندهایی جادویی برای در امان ماندن از آسیب چشم زخم نقش شده باشد (موسی‌پور، ۱۳۸۷: ۵۱).

«دختر گفت: «من دختر شاه پریان هستم. این قلعه هم مال همان نره دیو است که دیدی. او عاشق من شده و یک روز که توی کاخ بودم مرا دزدید و آورد اینجا طلسم کرد» (رحمانیان، ۱۳۷۹: ۱۶۳).

۵-۴-۲. اعتقاد به وجود دیو

مردم عوام دیو را مایه بسیاری از زشت کاری‌ها می‌دانسته‌اند؛ «مطابق روایات دیوان، موجوداتی زشت‌رو و شاخ‌دار و حیل‌گرد که از خوردن گوشت آدمی روی گردان نیستند. اغلب سنگدل و ستم کارند و از نیروی عظیمی برخوردارند. تغییر شکل می‌دهند و در افسونگری، چیره‌اند» (یاحقی، ۱۳۷۵: ۲۰۲ به نقل از قدمیاری، ۸۵۱). مطلب دیگری که در باب دیو بلید گفت این که، در ابتدا واژه دیو در نزد آریایی‌ها به معنی روشنایی و فروغ خدای بزرگ به کار می‌رفته ولی پس از آن که زرتشت خدای یگانه را

اورمزد نامید، دیوان از سپاه اهریمن و یاران پلید او شدند (عفی‌فی، ۱۳۷۲: ۱۴۵). به اعتقاد عوام دیو موجودیست بلند قد با موهای کوتاه و مجعد، بینی کوتاه، لب‌های کلفت و آویزان و بدن پشمالو، به این ترکیب عجیب یک جفت بال و دوتا شاخ می‌افزوند (ر. ک: ماسه، ۱۳۵۷: ۱۶۹). در قصه «گوهر ابریشم و دختر شاه پریان» به فریبکاری دیو و سنگدلی او اشاره شده است؛ به طوری که برای به دست آوردن دختر هر صبح، برای اینکه فرار نکند، سر او را می‌برید:

شب که شد دید دیوی تنوره‌کشان از آسمان آمد زمین و چوبی را که کنار تخت بود برداشت و زد به دختر؛ او را زنده کرد! بعد هم هی التماس کرد به دختر که بیا و مرا به غلامی انتخاب کن؛ اما دختر قبول نمی‌کرد. شب تا صبح دیو التماس کرد و دختر راه نیامد. صبح که شد دیو دوباره دختر را سر برید و تنوره کشید و پرید و رفت.

در قصه «هفت دختر» نیز به این خصلت دیو اشاره شده است:

جوان‌ها گفتند: «زودتر راحت را بکش و برو که اینجا قلعه دیو است. اگر بیدار شود یک لقمه چیت می‌کند!» دختر گفت: «اگر هم برگردم خواهرانم سرم را می‌برند و می‌خورند!» جوان‌ها گفتند: «این دیو هر آمیزادی را می‌بیند می‌گیرد و زنجیر می‌کند و هفته‌ای یک آمیزاد می‌خورد.

۵- بحث و نتیجه‌گیری

یکی از خویشکاری‌های قابل توجه در قصه گوهر ابریشم و دختر شاه پریان، عروسی است که به قصه‌های پریان روسی نیز شباهت دارد. راوی/ نویسنده با شادی و پایان دلنشین خود ذائقه مخاطب را شیرین می‌کنند. این قصه دارای خویشکاری‌های جفت $M-N$ ($M =$ مأموریت و کار دشوار و $N =$ انجام دادن کار دشوار یا حل کردن مسئله دشوار) است. از ویژگی‌های این قصه، که در بسیاری از قصه‌های پریان بختیاری، نیز دیده می‌شود، شرارت دیو که نماد تباهاکاری است و تقابل آن با پریان، می‌باشد. قصه هفت دختر از قصه‌های دارای خویشکاری‌های جفت $H-I$ ($H =$ کشمکش قهرمان با شریر و $I =$ پیروزی یافتن بر شری است). خویشکاری‌های این قصه، اغلب با الگوی پراپ همخوانی دارد. همانطور که در تحلیل خویشکاری‌ها نیز می‌بینیم قصه با دستور و فرمان و سپس با نقض دستور شروع می‌شود. سپس شاهد الگوی خویشکاری شرارت و کمبود و نیاز، اغواهای فریبکارانه و پیروزی قهرمان هستیم که این الگوها مطابق با نظریه پراپ می‌باشد. محتوا و مضمون قصه ننه ماهی، از مضامین پرکاربرد در میان قصه‌های بختیاری است. تعداد خویشکاری‌ها در این قصه از تعداد خویشکاری‌های پراپ بسیار کمتر است. علاوه بر این، ترتیب خویشکاری‌ها نیز در برخی موارد با الگوی پراپ همخوانی ندارد. از جمله شباهت‌های الگوی این قصه با قصه‌های پریان روسی، شروع قصه با دستور و فرمان و انجام دادن آن است. در ادامه قصه با اقدامات شرور مواجه می‌شویم. در انتها نیز قهرمان علی‌رغم تحمل سختی‌های زیاد، قصه با خویشکاری ازدواج به پایان می‌رسد. در قصه «ننه ماهی» تعداد خویشکاری‌ها بسیار کمتر از دو قصه دیگر است. «البته پراپ خود نیز بر این باور است که چون مطالعه او صرفاً به بررسی صد قصه پریان اختصاص داشته است، این امکان وجود دارد که در قصه‌های دیگر انواع جدیدی از خویشکاری‌ها کشف شود» (اشرفی و دیگران، ۱۳۹۴: ۴۰).

مطالعه و تحلیل قصه‌های «گوهر ابریشم و دختر شاه پریان»، «هفت دختر» و «ننه ماهی» بر اساس الگوی ریخت‌شناسی ولادیمیر پراپ نشان‌دهنده وجود برخی خویشکاری‌ها و مؤلفه‌هایی است که در ساختار نظریه پراپ جایگاهی نیافته‌اند. از جمله این مؤلفه‌ها، حضور خرافات به عنوان عنصری کلیدی در مسیر روایت است که می‌توان آن را تحت عنوان خویشکاری مستقل و جدید با نماد «خ» (خرافات) تعریف نمود. نمونه بارز این خویشکاری در قصه «گوهر ابریشم و دختر شاه پریان» مشاهده می‌شود؛ جایی که طلسم شدن دختر توسط دیو، وضعیت خاصی را در پیشروی قصه ایجاد می‌کند. علاوه بر این، یکی دیگر از تفاوت‌های مهم قابل توجه میان خویشکاری‌های پراپ که عمدتاً مبتنی بر قصه‌های پریان روسی است و قصه‌های مورد بررسی به زبان فارسی، خویشکاری «خودکشی» است؛ به گونه‌ای که مرگ شخصیت منفی (دیو) در این قصه‌ها توسط خود او رقم می‌خورد، در حالی که پراپ چنین نقش و خویشکاری را در ساختار خود لحاظ نکرده است. همچنین برخی از خویشکاری‌های

غلامحسینی، پروین؛ حیدری، علی (۱۴۰۴). مطالعه تطبیقی ریخت‌شناسی قصه‌های پریان فارسی بر اساس الگوی ولادیمیر پراپ. *جامعه‌شناسی فرهنگ*

تعریف‌شده در الگوی پراپ نظیر «داغ گذاشتن» به کار گرفته شده‌اند، اما در نمونه‌های فارسی مورد بررسی دیده نشده‌اند. بررسی بن‌مایه‌ها و موتیف‌های این قصه‌ها نشانگر تأثیر عمیق و گسترده اسطوره‌ها و افسانه‌های محلی، به ویژه در میان قوم بختیاری است. این ارتباط فرهنگی موجب حضور پررنگ عناصر خرافی و باورهای سنتی مانند اعتقاد به موجوداتی چون دیو، انواع طلسم‌ها، پریان و جادو در متن این روایات شده است. به طور کلی، این ویژگی‌ها بیانگر تفاوت ساختاری و فرهنگی میان قصه‌های پریان روسی و روایت‌های بومی فارسی است که نیازمند بازنگری و تطبیق الگوهای نظری برای تحلیل دقیق‌تر آن‌ها می‌باشد.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

این مقاله توسط دکتر پروین غلامحسینی و دکتر علی حیدری انجام شده است. نویسندگان این مقاله مسئولیت صحت و اصالت مطالب نگاشته شده را بر عهده گرفته و در صورت استفاده از دستاوردهای دیگر پژوهشگران به مرجع مورد استفاده اشاره شده است.

حامی مالی

این اثر تحت حمایت مادی بنیاد ملی علم ایران (INSF) برگرفته از طرح پسادکترای شماره «۴۰۳۳۴۷۸» انجام شده است.

مشارکت نویسندگان

این مقاله مستخرج از طرح پسادکتری تحت عنوان «ریخت‌شناسی قصه‌ها و افسانه‌های (اوسانه‌های) بختیاری (بر اساس الگوی ولادیمیر پراپ)» است. که نویسنده دوم، مسئول طرح پسادکتری می‌باشند.

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان مقاله حاضر فاقد هرگونه تعارض منافع بوده است.

منابع

- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۳۸۸). مقدمه. ترجمه محمد پروین گنابادی، چاپ دوازدهم، تهران: علمی فرهنگی.
- ابن سینا (۱۳۳۱). کنوزالمعزمین. چاپ جلال‌الدین همائی، تهران: انجمن آثار ملی.
- اسکولز، رابرت (۱۳۷۹). درآمدی بر ساختارگرایی در ادبیات. ترجمه فرزانه طاهری، چاپ اول، تهران: آگه.
- اشرفی، بتول؛ تاک، گیتی؛ بهنام‌فر، محمد (۱۳۹۴). تجزیه و تحلیل داستان حضرت یوسف (ع) در قرآن کریم بر اساس نظریه پراپ و گریماس. *جستارهای زبانی*، ۶ (۷)، ۳۳-۵۲.
- براتی، بهاره؛ اکبرزاده نیایی، زهرا (۱۴۰۳). نقد اسطوره‌ای آثار منیر فرمانفرمایان به روش اسطوره‌سنجی ژیلبر دوران. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۶ (۲)، ۲۰-۳۱.
- پاینده، حسین (۱۳۹۸). *نظریه و نقد ادبی: درسنامه‌ای میان‌رشته‌ای*. چاپ دوم، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- پراپ ولادیمیر، یاکوولویچ (۱۴۰۱). *ریخت‌شناسی قصه‌های پریان*. ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: توس.
- _____ (۱۳۸۶). *ریخت‌شناسی قصه*. ترجمه م. کاشیگر، تهران: نشر روز.
- _____ (۱۳۷۱). *ریشه‌شناسی قصه‌های پریان*. ترجمه فریدون بدره‌ای، چاپ اول، تهران: توس.
- تودورف، تزوتان (۱۳۷۹). *بوطیقای ساختارگرا*. ترجمه محمد نبوی، تهران: آگه.
- جباری، نجم‌الدین؛ حق‌شناس، علی محمد (۱۳۸۱). انواع روایی سنتی در ادب فارسی. *ضمیمه مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، ۱۷۵-۱۹۵.
- حاجی خلیفه (۱۴۱۰). *کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون*. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- حیدری، علی؛ فتح‌اللهی، علی (۱۳۹۶). دگردیسی قربانی در اساطیر و ادیان. *مجموعه مقالات دوازدهمین همایش انجمن ترویج زبان و ادب فارسی*، کرمانشاه، ۲۹۶۶-۲۹۸۶.
- خدیش، پگاه (۱۳۸۷). *ریخت‌شناسی افسانه‌های جادویی*. تهران: علمی و فرهنگی.
- خراسانی، محبوبه (۱۳۸۳). *ریخت‌شناسی هزار و یک شب*. فصلنامه پژوهش‌های ادبی، ۶، ۴۵-۶۶.

غلامحسینی، پروین؛ حیدری، علی (۱۴۰۴). مطالعه تطبیقی ریخت‌شناسی قصه‌های پریان فارسی بر اساس الگوی ولادیمیر پراپ. *جامعه‌شناسی فرهنگ*

- دهقانیان، جواد؛ نوروزی، اسدالله؛ پارسانسب، مهناز (۱۳۹۵). ریخت‌شناسی قصه‌های قشقای براساس نظریه ساختگرایی. *فصلنامه فرهنگ و ادبیات عامه*، ۴ (۱۰)، ۱۳۹-۱۱۳.
- رحمانیان، داریوش (۱۳۷۹). *افسانه‌های لری، بختیاری و شوشتری*. تهران: مرکز.
- رنجبر، محمدعلی؛ غفوری، عاطفه (۱۳۹۳). ریخت‌شناسی قصه‌های ایرانی با تمرکز بر نقش زن و قصه‌های منطقه آذربایجان. *پژوهش‌های ادبی و بلاغی*، ۲ (۱)، ۴۷-۶۳.
- سجادی مطلق، معصومه (۱۳۹۵). *ریخت‌شناسی قصه‌های شفاهی آذربایجان بر اساس نظریه پراپ*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: عالیه یوسف‌فام، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- سلیمی، سمیرا (۱۳۹۱). *تحلیل ساختاری کتاب گل به صنوبر چه کرد بر اساس نظریه‌های ولادیمیر پراپ*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: سید کاظم موسوی. دانشگاه شهر کرد.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۷). *انواع ادبی*. چاپ سوم، تهران: فردوس.
- صدری، مینا؛ عصمتی، حسین (۱۳۹۸). ریخت‌شناسی خواب نگاره‌های شاهنامه تهماسبی بر اساس نظریه پراپ. *هنرهای زیبا، هنرهای تجسمی*، ۲۴ (۴)، ۶۵-۷۶.
- عقیقی، رحیم (۱۳۷۱). *مثل‌ها و حکمت‌ها در آثار شعرای قرن ۱۱-۳ هجری*. تهران: سروش.
- قدمیاری، کرمعلی؛ نوری، و سمیه (۱۳۹۱). بازتاب باورهای عامیانه و عقاید خرافی در شعر ادیب الممالک فراهانی. *هفتمین همایش ترویج زبان و ادب فارسی*، ۷، ۸۳۳-۸۵۷.
- گراوند، علی (۱۳۹۳). ریخت‌شناسی قصه‌های غزلیات عطار. *مجله فنون ادبی دانشگاه اصفهان*، ۶ (۱)، ۹۷-۱۱۴.
- _____ (۱۳۸۸). *بوطیقای قصه در غزلیات شمس*. چاپ اول، تهران: معین.
- ماسه، هنری (۱۳۵۷). *معتقدات و آداب ایرانی*. تبریز: موسسه انتشارات تاریخ و فرهنگ ایران.
- مالمیر، تیمور؛ ناصری، شهلا (۱۴۰۳). تحلیل پیکربندی روایت و کانونی‌سازی در رمان پیکر فرهاد. *فصلنامه جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۶ (۱)، ۹۸-۱۱۱.
- موسی‌پور، ابراهیم (۱۳۸۷). *دوازده پیکر؛ سیزده پژوهش درباره طلسم، تعوید و جادو*. چاپ اول، تهران: کتاب مرجع.
- میرصادقی، جمال (۱۳۸۵). *عناصر داستان*. تهران: سخن.
- یاحقی، محمد جعفر (۱۳۷۵). *فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی*. چ ۲، تهران: سروش.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی